

«ЩОДЕННИК» ПРОФЕСОРА БЕРЕЖКОВА

Сучасний етап розвитку історичної науки в Україні характеризується помітною активізацією історіографічних досліджень. Сьогодні до нас повертаються імена істориків, котрі залишили помітний слід у науці, але згодом з різних причин були незаслужено призабуті. До їх числа належав, зокрема, професор російської історії Михайло; Миколайович Бережков (1850—1932).¹

Син сільського священика з Володимирської губернії, Михайло Бережков навчався у Володимирському повітовому духовному училищі й Володимирській духовній семінарії, після закінчення якої працював вчителем у Івано-Вознесенську в тамтешній земській школі. Свій шлях у науку він почав торувати під час навчання у Петербурзькому університеті під керівництвом професора К. Бестужева-Рюміна. Після закінчення університету він був залишений при кафедрі для підготовки до професорського звання і у 1879 р. здобув науковий ступінь магістра російської історії за дисертацію з історії російсько-ганзейських торговельних зв'язків XIV—XV ст. Після цього М. Бережков протягом трьох років працював домашнім учителем у родині відомого вченого-археолога О. Уварова у Москві. Цей московський період його діяльності позначився активною співпрацею з Московським археологічним товариством та місцевими науковцями. А з 1 жовтня 1882 року М. Бережков пов'язав своє життя з Ніжинським історико-філологічним інститутом князя Безбородька, перетвореним у післяреволюційні роки у Ніжинський інститут народної освіти. Тут він працював на посаді спочатку екстраординарного, а потім ординарного професора, завідував бібліотекою, стояв біля витоків Історико-філологічного товариства при Ніжинському історико-філологічному інституті, у 20-ті роки був співробітником Науково-дослідної кафедри історії культури та мови, очолював певний час її, історичну секцію, вів активну роботу з аспірантами, брав діяльну участь у роботі Ніжинського наукового товариства краєзнавства. Втім, на початку 30-х рр. старий професор став об'єктом досить гострої критики з боку «нової генерації» вчених-марксистів. Треба думати, що лише слабкий стан здоров'я та похилий вік врятували його від репресій.

Науковий доробок М. Бережкова складають численні статті, монографії та брошури. Крім того, вчений залишив по собі величезний архів, який у 1934 році був переданий до бібліотеки АН України завідувачим бібліотекою Ніжинського педагогічного інституту В. Пухтинським. Нині особистий архів М. Бережкова зберігається у фондах Інституту рукопису ЦНБ НАН України.² Хронологічні рамки фонду — 1872—1932 рр. Документальні матеріали фонду М. Бережкова являють собою зібрання рукописів, виписок, листів, записів лекцій, промов, коментарів, складених фондоутворювачем.

Окрему групу документів складає «Щоденник» М. Бережкова за 1876—1930 рр. Це сорок чотири окремих рукописних зошити обсягом 25—85 сторінок кожний.³ Автор робив нотатки іноді досить докладно, часом у вигляді тез. За своєю структурою «Щоденник» поділяється на дві частини: власне «Щоденник» та «Нотатки, думки, жива мова». Записи у «Щоденнику» робились з позначенням дат, коментарі та роздуми автора вміщувались під записами подій або окремо. Друга частина зошитів присвячена була різного роду випискам, цитатам, думкам і не мала певної хронологічної та тематичної організації.

«Дневник — собственно для фактов, а не для размышлений: этого не следует забывать. Дневник — не мемуары, не автобиография. А впрочем «от нечего делать», да в поисках «дела», пишу дневник свой» (Од. зб. 58. — Арк. 4),* — пояснював автор суть власного витвору. — «Люблю я мои дневники; с удовольствием просматриваю их за прежние годы... Это — взгляд на себя самого несколько поглужбе, чем в обыкновенное время... Это мысли и чувства» (Од. зб. 18. — Арк. 23 зв.). Судячи із записів, автор писав «Щоденник» для себе, але не виключав, що у майбутньому він може потрапити до чужих рук: «...постороннему читателю моих записей это может показаться забавным, странным, или как-нибудь иначе может показаться, что я записываю сам себя, читаю и перечитываю себя самого, так много занимаюсь сам собою» (Од. зб. 18. — Арк. 23 зв.). Можливо, саме тому він збирався «...прочсть все тетради дневника, а потом сжечь; или попробовать написать автобиографию на основании их, да еще разных писем ко мне от разных людей» (Од. зб. 58. — Арк. 4). Та, на щастя, цього не сталося, і «Щоденник» зберігся до сьогоднішня.

М. Бережков усе своє життя присвятив науковій та викладацькій роботі. Він працював творчо, натхненно та відповідально: «Профессор есть тот, кто делает перед слушателями profession de foi. Его живое слово должно быть от веры: иначе не будет живого слова; иначе профессор не нужен, ибо его с полным удобством заменит книга. Профессор-оратор, проповедник, поэт; вот чем он должен быть! Он — учитель, человек убеждений, а не ходячая книга» (Од. зб. 19. — Арк. 51 зв.).

Записи у «Щоденнику» фіксують основні етапи кар'єри вченого, його ставлення до власної роботи: «В Нежине служу с 1 октября 1882 года» (Од. зб. 19. — Арк. 10 зв.), у 1901 році «...меня выбрали в председатели Историко-Филологического Общества при Институте. Обуза, от которой, однако, не мог отказаться. Это мой долг...» (Од. зб. 120. — Арк. 16 зв.). 1903 рік — «Ухожу в отставку потому собственно, что сознал, что недостаточно знаю свою науку и стал отставать в преподавании ее. Может быть в тишине частной жизни побольше поучусь русской истории» (Од. зб. 22. — Арк. 11 зв.). В останньому вислові не можна відмовити авторові у самокритиці, хоча після своєї відставки з посади професора М. Бережков активно звертається до наукових пошуків, та записи у «Щоденнику» свідчать про те, що він не полишає думок про викладацьку роботу. Після того як його було вдруге обрано викладачем та бібліотекарем Інституту, у 1919 році він пише: «И нелегко браться за преподавание науки через такой промежуток времени. Отвык! ... Жалю, что поздно попросил Конференцию о поручении мне лекций и библиотеки: раньше бы надобно просить, да и работать, зарабатывать кое-что надо» (Од. зб. 46. — Арк. 7). У 1922 р. М. Бережков «...получил известие, что... утверждён членом Нежинской ученой исследовательской кафедры» (Од. зб. 51. — Арк. 3 зв.). Це повідомлення підбадьорило вже немолодого на тоді професора і надихнуло на роботу: «В одном Нежине найдется много работы в архивах и библиотеке Института. Мне нужно теперь же обдумать план работы и наметить темы, справится, какие пособия найдутся в Институтской библиотеке» (Од. зб. 51. — Арк. 3 зв.). Згодом у 1924 р. М. Бережков став «руководителем» «секции исторической» (Од. зб. 54. — Арк. 3 зв.). Однак творчий запал професора та його бажання працювати в Інституті були унеможливлені станом здоров'я та віком. М. Бережков визнавав: «Да, да: я слабею силами; чувствую, что больше не служака я для Института. Довольно тя-

* Тут і далі посилання на зошити та аркуші «Щоденника» М. Бережкова подаються у тексті.

нуть лямку; пора отдохнуть и собраться в дальний путь» (Од. зб. 54. — Арк. 17). Наприкінці 1926 року М. Бережков вирішив завершити свою кар'єру вченого-педагога: «Наконец, подал заявление, что по слабости здоровья оставляю должность заведующего исторической секцией (в составе нашей исследовательской кафедры), и что прошу себе профессорской пенсии» (Од. зб. 56. — Арк. 26 зв.). Однак це офіційне завершення роботи в Інституті не означало припинення наукових студій, які вчений продовжував, власне, до самої смерті.

Отже, записи у «Щоденнику» М. Бережкова, стосовно його кар'єри, доповнюють та погортають сухі рядки офіційних протоколів Конференції (Вченої ради) Інституту та документів про творчий шлях вченого. Практично чверть віку працював М. Бережков у Ніжинській вищій школі. Про Інститут та людей, які там працювали й навчалися, він залишив чимало цікавих спостережень у своєму «Щоденнику»: «За время Институтское, и мое собственное в Институте житье, я знал почти только одно хорошее среди деятелей его: даровитость работающих профессоров, иногда очень ученых, вышедших после в Академию, в университеты, добросовестных преподавателей». (Од. зб. 23. — Арк. 15). «Я искренне желаю, чтобы Институт наш оставался и впредь. Было бы печально, если бы он закрылся после передраги октябрьской» (Од. зб. 31. — Арк. 5 зв.), — пише М. Бережков після подій революції 1905—1907 рр. у Ніжині, які спричинили його тимчасове закриття. Післяреволюційні роки болем відбилися у серці М. Бережкова: «Теперь во всех отношениях скуднее в Институте: не тот дух, не то настроение. Но конечно и теперь есть живые, работающие силы» (Од. зб. 37. — Арк. 8 зв.).

Надії на краще майбутнє ніколи не полишали М. Бережкова. Свідченням того є численні нотатки на сторінках «Щоденника», які стосуються удосконалення методів навчання. З огляду на власний досвід М. Бережков приходив до висновку, що студенти мають слухати лекції не більше як «...месяц, два. А остальное время года пусть будет практическое дело у студентов, которое они могут делать в библиотеке, в лаборатории, в клинике, дома в кабинете — самостоятельно, по совету или под руководством профессора. Пусть будет строго обдуманная практическая работа студенту, толковая, посильная ему» (Од. зб. 23. — Арк. 37 зв.). При цьому М. Бережков неодмінно вбачав у професорі-викладачеві центральну фігуру навчального процесу. Він вважав також Ніжинську вищу школу досить сильною за підбором кадрів: «В Нежине всегда были работающие, дельные профессора; были и заботливые директора и инспекторы: ведь нельзя жить заведению без работы и без заботы» (Од. зб. 23. — Арк. 14 зв.). Незважаючи на високу оцінку, яку дає М. Бережков викладачам Інституту, його відносини з ними склалися непросто: «Вообще замечая, что у меня нет друзей среди моих сослуживцев-товарищей... Ну что ж? Об этом можно пожалеть — и жалко очень: но я от того не унываю. Пусть не любят, только бы уважали меня. А холодных насмешек и высокомерия я не выношу: я не меньше их самолюбив; я знаю себе цену» (Од. зб. 52. — Арк. 13). Проте М. Бережков у цьому випадку дещо лукавить, адже неодноразово на сторінках «Щоденника» можна зустріти теплі та дружні висловлювання про В. Ляскоронського, В. Савву, І. Турцевича, В. Піскорського, М. Петровського та інших колег, котрі підтримували з ним дійсно дружні стосунки.

«История — повесть о работе многочисленных людских поколений. История — работа!» — мабуть, цими словами у своєму «Щоденнику» М. Бережков висловив своє творче кредо, його дослідницька робота часом відбивалась у вигляді роздумів, іноді невеликих статей, а також на сторінках «Щоденника». Тут він записував не тільки власні думки

про ті чи інші історичні події та явища, але й цитував думки інших, сперечався або погоджувався з ними. Ось як він визначає значення історичної науки: «История, показывая прогресс, в сущности имеет на читателя самого влияние умеряющее. Она воспитывает в нем способность осматриваться внимательно во все стороны: и в настоящее, и в прошлое, и в будущее... Но вообще — история есть наука истинно образовательная, гуманная...» (Од. зб. 13. — Арк. 6 зв.), натомість «...историк прежде всего и больше всего следит за развитием государства и народа» (Од. зб. 49. — Арк. 45 зв.). Свої історичні дослідження М. Бережков здійснював на основі архівних матеріалів, зібраних ним у архівах Москви, Санкт-Петербурга, Києва, Ніжина. Мав він і непогану власну бібліотеку: «Книг много, но очень мало действительно хороших книг, изящных по изданию, дельных по содержанию. В моей библиотеке, в частности, книг, которыми я доволен, найдется не более сотни изо всех. Да, небольшое сотни. Допустим, что найдется и две сотни книг, мне приятных, тогда это все-таки составит процентов около десяти изо всей моей библиотеки (книг, брошюр, альбомов)» (Од. зб. 34. — Арк. 27).

У своїй науковій роботі М. Бережков спирався на досвід своїх видатних попередників та сучасників, про яких залишив міркування на сторінках «Щоденника»: «Карамзин и Соловьев умели рассказывать, Бестужев-Рюмин, Иконников, Ключевский меньше умеют, а больше размышляют над историей. Иловайский больше умеет в этом деле, старается быть историком-художником, отчасти и успеваает» (Од. зб. 32. — Арк. 15), Костомаров умел и любил живописать; и он не любил Московской России, и поэтому не мог быть историком ее» (Од. зб. 32. — Арк. 15.), «А. М. Лазаревский, В. Б. Антонович — также руководили меня своими трудами по истории Украины» (Од. зб. 43. — Арк. 23). Найчастіше у записках у «Щоденнику» з особливою теплотою М. Бережков згадує свого вчителя К. Бестужева-Рюміна: «Я нахожу, что Бестужев-Рюмин был даровитый, добросовестный мечтатель о том, как бы написать хорошую русскую историю. У него был благородный характер: им он брал в жизни, в преподавании, в авторстве» (Од. зб. 32. — Арк. 15 зв.) .

Напрацьований досвід М. Бережков передавав своїм учням: В. Савві, А. Сршову, Г. Максимовичу, М. Петровському. Ось як він пише про В. Савву: «Я уважаю моего акуратного и трудолюбивого ученика, хотя я быть может, да и наверное даже, слишком мало сделал для него в качестве профессора» (Од. зб. 37. — Арк. 6). Досить часто у «Щоденнику» зустрічаються записи про зустрічі професора з учнями, обмін інформацією, джерелами, власними працями. Оцінюючи свою роботу у Ніжині, М. Бережков пише: «В целом Институт — хорошая школа. (Я очень рад, что на свою долю послужил этой школе, поучил, и сам многому поучился в Нежине)» (Од. зб. 32. — Арк. 10).

Читаючи «Щоденник» М. Бережкова, ми зустрічаємо не тільки записи, присвячені його науковій діяльності — перед нами постає людина, особистість, з її інтересами, пристрастями, захопленнями, слабкостями. М. Бережков був глибоко віруючою людиною. Перша сторінка майже кожного зошита була відведена ним для зазначення щорічних релігійних свят. Повсякчас описуючи свої мандрівки до різних міст, він неодмінно підкреслював наявність або відсутність, красу або занедбаність тамтешніх культових споруд. Дуже часто він розпочинав черговий запис у «Щоденнику» словами «Утром в церкви...». Релігійні переконання професора М. Бережкова значною мірою вплинули на його світоглядні орієнтири. Історію він сприймав як «зрелище судеб Божьих в роде человеческом; изучая ее мы опять доходим до молитвенного созерцания, до церковного настроения, или до богословствования» (Од. зб. 30. — Арк. 6), а усі події, що відбувались у країні, сприймались ним

з доволі архаїчних позицій: «Православие, самодержавие, народность» — это высоко, свято, так свято, что я даже не хочу, чтобы часто повторяли эти выражения. Я боюсь как бы не заносили их» (Од. зб. 29. — Арк. 34).

У своєму «Щоденнику» М. Бережков не обійшов увагою події політичного життя, сучасником яких він був. На думку вченого, у середині XIX століття відбувся докорінний поворот у історичному розвитку Росії: «19 февраля 1861 года великий день Русской истории. Оно, это число февраля, заставило всех и каждого думать, чего прежде не было, т. е. думать о вопросах общественных, государственных... Несомненно: граница новой и новейшей истории Русской есть то славное 19 февраля» (Од. зб. 17. — Арк. 40 зв. — 41). Ще однієї визначної події початку XX століття — російсько-японській війні 1904—1905 рр. М. Бережков присвятив кілька окремих зошитів «Щоденника» (Од. зб. 24—29. — Частини I—VI).

Будучи зрештою байдужим до політики, М. Бережков, як й усі освічені люди того часу, слідкував за перебігом подій у країні. У своїх записах він досить часто фіксував, а інколи й коментував те, що відбувалось. Залишаючись усе своє життя прихильником монархії в Росії, М. Бережков не одразу зрозумів сенс подій 1905—1907 рр., не підозрюючи, що вони стануть початком докорінних змін у державі: «Я не догадувався, что движение рабочих под предводительством Гапона, 9 числа, т. е. января 1905 года, к Зимнему дворцу стало началом открытой, подлинной революции — социальной революции» (Од. зб. 30. — Арк. 3). Не зміг М. Бережков зрозуміти прагнення українців побудувати власну державу у 1917—1919 р.: «Хороша Украина; но почему это Украинская рада с професором Грушевским во главе, так горячо добивается ... автономии что ли, или даже самостоятельности полной, независимости от России. Господь их знает, чего они добиваются, господа украинцы, и почему, для чего добиваются» (Од. зб. 43. — Арк. 9—9 зв). Але пізніше він серйозно сприйняв проголошення Української держави: «Важная новость — провозглашена Украинская Республика», (Од. зб. 43. — Арк. 21 зв.), хоча вважав це рішення помилковим: «...от России отделилось Украинское государство: новое бедствие, и прежде всего для него самого» (Од. зб. 44. — Арк. 5). Вірний своїм поглядам на єдину Росію, М. Бережков намагався обґрунтувати її споконвічну єдність з Україною: «Я — украинский гражданин. Я люблю Украину и жителей ее, как люблю и Северную, Московскую Россию. А почему? Потому что вижу и в Украине и в Москве истинное православное благочестие, а в них обеих — единую Церковь — русскую, родную» (Од. зб. 45. — Арк. 6). Відтак «українізація» у його очах виглядала як «недоразумение, лишняя и бесполезная, даже вредная затея» (Од. зб. 46. — Арк. 36 а).

Швидкоплинна зміна урядів на терені України та безперервні військові сутички негативно, відбивались на настрої населення. М. Бережков у «Щоденнику» часто занотовував свої враження від прогулянок по місту, бесід зі знайомими. Ось як він характеризував настрої людей під час приходу до влади Директорії: «Гетмана ругают, клянут: притеснитель — де народа, кат, кровопийца и т. п. ...Мы идем стремительно под гору, клонимся к большевизму... » (Од. зб. 46. — Арк. 46). Не дивно, що у такі тривожні часи вчений переживає за тих, хто боровся за Росію — єдину і неподільну: «Это хорошо, что денкинцы заняли-таки Чернигов: это — важный успех в деле очищения Черниговщины от большевиков». (Од. зб. 47. — Арк. 8 зв.).

Як й усі інші революції, М. Бережков негативно сприйняв і більшовицьку: «Я думаю, русский человек издавна питал социалистические чувства и помыслы, — не только социальные, религиозно-церковные чувства, но именно еще социалистические. Веками они накапливались, и

наконець виразились в большевистській революції, протицерковної, антирелігійної» (Од. зб. 53. — Арк. 23). У «Щоденнику» він неодноразово звертається до теми соціалізму, соціалістичної ідеї, вчення, його перспектив, всіляко доводячи безперспективність нового ладу: «Еще о социализме: он разрушает государство, церковь, семью. А что создает он взамен их лучшего? Коммунизм отрицает собственность; но ведь собственность тесно связана с личностью человека; отрицая собственность «мы» (говорю с точки зрения коммунистов) унижаем человека, плохо думаем о достоинствах его» (Од. зб. 53. — Арк. 3). Як видно, М. Бережков внутрішньо так і не змірився з політичними змінами у країні і, але загалом, поведився дуже обережно, адже він знав, що наприкінці 20-х—у 30-х рр. велися активні переслідування інтелігенції. Покладаючись на тогочасну офіційну пресу, М. Бережков, правдоподібно сприймав на віру повідомлення про «викриття» правоохоронними органами «злочинних організацій». Дізнавшись про справу СВУ, М. Бережков пише у «Щоденнику»: «Прочел приговор Харьковского Верховного Суда над преступниками СВУ. Хорошо, что они, преступники, были привлечены к суду: это было справедливо и по закону» (Од. зб. 59. — Арк. 33). Двічі, згідно із записами за 1927 рік, його самого викликали в ДПУ: «В ГПУ показания давал о Союзе Русского народа, перед тов. Набоко. Я решительно отвергнул обвинение на союзников, будто они подготовляли еврейский погром. Это — «клевета» на нежинских русских людей. Так и сказал, что это клевета» (Од. зб. 57. — Арк. 3). Здається, сам М. Бережков не надав серйозної уваги цьому виклику до ДПУ. У «Щоденнику» він більше не повертався до проблеми його стосунків з каральними органами, та, напевне, вони цим епізодом і обмежились: досить немолодий професор не цікавив слідчі органи. Власне, це є єдиним поясненням того, що М. Бережкова не було репресовано. На щастя, його вибухонебезпечний «Щоденник» не потрапив до зловорожих рук. Про те, що небезпека справді існувала, свідчить пов'язаний із «Щоденником» М. Бережкова епізод біографії його учня і колеги М. Петровського. У 1932 році на сторінках 12-ї книжки «Записок Ніжинського інституту народної освіти» він оприлюднив кілька фрагментів «Щоденника» М. Бережкова що стосувалися подій 1905 року, і досить високо оцінив його як джерело. Це викликало різку реакцію з боку місцевої компартійної влади. Чернігівська обласна газета «Більшовик» 18 травня 1933 року вмістила розгромну статтю, звинувативши М. Петровського у некритичному використанні нотаток «наївного монархіста». Незабаром це стало одним з приводів для звільнення М. Петровського з посади професора Ніжинського інституту народної освіти.

Окрім історії та політичного життя, М. Бережков жваво цікавився філософією. Він вважав, що «великий, даже заурядный историк, должен быть немного философом, т. е. указывать связь событий, внутреннюю необходимость их, откуда для читателя происходит убедительность изложения» (Од. зб. 21. — Арк. 36).

Літературні захоплення М. Бережкова теж знайшли своє відображення на сторінках «Щоденника». Тут він залишив свої враження від прочитаних ним книг та їхніх авторів. «Много правды — злой, грубой, жестокой, но правды», — так він писав про «Крейцерову сонату» Л. Толстого (Од. зб. 12. — Арк. 5). Подобалась йому й творчість М. Сервантеса, якій він присвятив невеличкий твір на сторінках «Щоденника».

М. Бережков занотовував у «Щоденнику» враження від побаченого в інших містах. До описів різних міст і містечок він підходив суто з історичної точки зору, звертаючи увагу на минуле та історичні пам'ятки. Відтак, у «Щоденнику» знаходимо нотатки про Петербург, Москву,

Смоленськ, Київ, Чернігів, Прилуки, Батурин та інші населені пункти (Од. зб. 53. — Арк. 22; Од. зб. 12. — Арк. 2, 7—9; Од. зб. 13. — Арк. 8 зв.; Од. зб. 30. — Арк. 67—68 зв.). У окремому зошиті М. Бережков виклав свої враження про перебування у Криму у 1895 році (Од. зб. 5. — 40 арк.). Звісно ж, вчений не обминув своєю увагою і Ніжин: «Ну, конечно, Нежин «провинция» — не чета Киеву, Москве, Петербургу» (Од. зб. 50. — Арк. 33), «ходя по Нежину убеждаешься, что он — большая деревня, типичная малороссийская деревня...» (Од. зб. 17. — Арк. 11). Мабуть, він дещо перебільшував «провінційність» Ніжина, адже прожив він у ньому більше 50 років. Тим більше, що він прихильно ставився до українців: «хохлы — умный народ, и я все больше люблю его и почитаю за набожность его глубокою» (Од. зб. 18. — Арк. 21).

На сторінках «Щоденника» зустрічаємо багато крилатих виразів та висловлювань, записаних чуток. Цікавився вчений і українською мовою, про що свідчать численні переклади українських слів, прислів'їв, виразів, занотованих ним у «Щоденнику».

Значне місце у «Щоденнику» М. Бережкова відведено побутовій тематиці. Головну увагу він приділяв умовам життя і тяжко переживав побутові негаразди. Дуже багато клопотів він мав під час революційних подій на Україні 1917—1919 рр.: «Ну вот и конец году: голодный, холодный, мрачный и физически, и морально мрачный год! Нежин встречает новый год без керосина, хлеб еще имеется, а керосина нет; фунт стеариновых свеч (краденых на железной дороге) продается по 4 р. 45 коп.» (Од. зб. 43. — Арк. 25 зв.). Становище дещо погіршувалось звичкою М. Бережкова до паління, крім того, він полюбляв чарку до обіду, але не це було причиною життєвих негараздів професора. Він потерпав від самотності, яка не давала йому спокою: «К делу о женитьбе: люди в молодости женятся по увлечению и страсти, в средние лета — благоразумно, а в старости — по «немощи»...» (Од. зб. 12. — Арк. 20).

Записи, залишені М. Бережковим про своє життя, дають можливість уявити в деталях життя провінційного професора, побачити події очима очевидця. У цілому «Щоденник» М. Бережкова заслуговує на увагу науковців як цікаве джерело до вивчення історії історичної науки та минувшини взагалі. Оригінальний за своїм змістом, цей документ містить різноманітну інформацію, яка може стати у нагоді дослідникам.

Джерела та література:

- 1 Историко-филологический институт князя Безбородко в Нежине, 1875—1900: Преподаватели и воспитанники. — Нежин, 1900. — С. 6—7; Историко-филологический институт князя Безбородко в Нежине, 1901—1912: Преподаватели и воспитанники. — Нежин, 1913. — С. 3; Коваленко А. М. Н. Бережков — историк и краевед // Література і культура Полісся. — Вип. 1. — Ніжин, 1990. — С. 104—105; Коваленко О., Ткаченко В. Бережков Михайло Миколайович // Репресоване краєзнавство (20—30-і роки). — К., 1991. — С. 334. Дата смерті М. Бережкова потребує уточнення.
- 2 Інститут рукопису ЦНБ ім. В. Вернадського НАН України. — Ф. XXIII. — 1492 од. зб. (Про цей фонд див.: Крижанівська Л. Особистий архівний фонд М. М. Бережкова // Рукописна та книжкова спадщина України. — Вип. 2. — К., 1994 — С. 147—155).
- 3 Інститут рукопису ЦНБ ім. В. Вернадського НАН України. — Ф. XXIII. — Од. зб. 7—59.

